

Milli fəlsəfə ədəbiyyatımıza yeni töhfə

Fəlsəfə sahəsində tanınmış alimlərimiz Vəli və Məhəmməd Paşayevlərin müstəqil olaraq hazırladığı "Tarix fəlsəfəsi" monoqrafiyası bu günlərdə işıq üzünə çıxmışdır. Bu vaxtdakı ölkəmizdə ümumi fəlsəfəyə, Şərq fəlsəfəsinə, Azərbaycan fəlsəfi fikir tarixinə kifayət qədər əsərlər həsr olunsa da, tarix fəlsəfəsi probleminin tədqiqi və öyrənilməsi sahəsində xüsusi tədqiqat əsəri və ya ümumiləşdirilmiş əsər yox dərəcəsində idi. Bu baxımdan yeni nəşr müəlliflərin milli fəlsəfə ədəbiyyatımıza sabbalı töhfəsidir.

Hər bir elmin fəlsəfəsi olduğu kimi, tarix elminin də özünəməxsus fəlsəfəsi var. Müəlliflər doğru olaraq qeyd ediblər: "Baş verən bütün bu global dəyişdirici proseslər qədim, dünənki tarixdə deyil, iştirakçısı və şahidi olduğumuz indiki tarixdə cərəyan edir. Ona görə də tarix həmişə olduğu kimi, indi də öz fəlsəfəsi və ümumbəşəri idealları ilə ictimai hadisələrin dünəni, indisi və həm də gələcəyə istiqamətlənən hissəsi ilə birlikdədir və böyük aktualıq kəsb edir".

Vəli və Məhəmməd Paşayevlərin mötəbər elmi qaynaqları təhlil edərək gəldikləri ümumi qənaət belədir ki, tarix insanların özlərinin hərtərəfli, çoxşaxəli fəaliyyətləri vasitəsi ilə yaranır. Bəşər tarixi bir-biri ilə əlaqəli sistemlər çoxluğundan ibarətdir və ona tarixi proses kimi daim inkişafda və irəliləyişdə olan sosial orqanizim kimi yanaşmaq lazımdır. Hər bir tarixi-fəlsəfi konsepsiya tarixin öyrənilməsində vacib məsələdir. Hötenin dediyi kimi: "Tarix bəşəriyyətin yaddaşdır".

14 fəsildən ibarət monoqrafiyada ümumdünya və ayrı-ayrı ölkələrin tarix fəlsəfəsi məktəbləri haqqında dəyərli məlumatla yanaşı, milli tarix fəlsəfəsi məsələsinə də geniş toxunulub, bu məsələyə "Azərbaycanda fəlsəfi-tarixi fikrin inkişafı" adlı ayrıca fəsildə geniş nəzər salınıb. Müəlliflər Azərbaycanın ensiklopedik mütəfəkkiri A.Bakıxanovun tarix fəlsəfəsinə aid fikirlərini dolğunluğu ilə şərh edərək bildirirlər ki, onun yaradıcılığının ana xəttini maarifçilik ideyası təşkil edir. Abbasqulu ağa şah əsəri "Gülüstanı-İrəm"də tarixə, sadəcə, hekayətlər toplusu kimi yanaşmamış, onun mənə və məqsədindən, bəşəri yaddaş və əxlaqi təkmilləşdirən universal bir elm olmasından bəhs etmişdir. Kitabda A.Bakıxanovun tarixi düşüncələri, onun əxlaq və etikaya dair fikirləri yüksək dəyərləndirib.

Həmin fəsildə ən çox diqqət yetirilən məsələlərdən biri də professor Mirzə Kazım bəyin tarixi-fəlsəfi görüşləridir. Vəli və Məhəmməd Paşayevlər öz tədqiqatlarında bu böyük alimin elmi yaradıcılığı ilə bağlı kifayət qədər dəyərli məlumatlardan istifadə ediblər. Onlar doğru olaraq qeyd ediblər ki, M.Kazım bəy özündən sonra zəngin və hərtərəfli elmi-nəzəri və fəlsəfi-tarixi irs qoyub getmiş mütəfəkkirlərimizdəndir. Onun yaradıcılığı və dünyagörüşü vahid axarda birləşən üç mühüm qaynaq: Şərq fəlsəfəsi və ədəbi ənənələri, antik və klassik fəlsəfə irsi, rus ictimai-siyasi fikrinin naliyyətləri əsasında formalaşmışdır. Rus şərqşünaslığının əsasını qoymuş Mirzə Kazım bəy Şərq fəlsəfəsi, ədəbiyyatı və tarixi ənənələrinin təkə görkəmli bilicisi və tədqiqatçısı olmuş, həm də bu mənbələrdən tarix fəlsəfəsinin problemlərinə aid maraqlı nəticələr çıxarmış, onların məqsəd və mənasını aşkar edə bilməmişdir.

Monoqrafiya müəllifləri qəti olaraq bu fikirdədilər ki, M.Kazım bəy ömrünün sonuna qədər Şərq-Qərb qarşudürməsinə Şərq öz dərin məhəbbətini saxlamış, Şərq xalqlarının cahilliyin və ictimai zülmün buxovlarından azad şəkildə Avropanın mütərəqqi və maarifçi xalqları ilə bir sırada addımlamasını, ümumbəşəri, sivil dəyərlərə qovuşmasını istəmişdir. Beləliklə, Mirzə Kazım bəy tarix fəlsəfəsinin "Qərb-Şərq" probleminin həll edilməsi yollarından biri olmaqla "Qərb-Rusiya-Şərq" variantını irəli sürüb əsaslandırmışdır.

Kitabda M.Kazım bəyin tarix fəlsəfəsinə dair fikirlərini özündə əks etdirən "Bab və babilər--1844--1845-ci illərdə İranda dini-siyasi ixtişaşlar" əsəri barədə geniş məlumatdan aydın olur ki, böyük şərqşünas babilər hərəkatında dərin tarixi, əxlaqi və siyasi məzmun

olduğunu göstərmiş, onu yalnız dini hərəkat deyil, siyasi mənada "insan hüquqları şüurunu" azadlıq ideyası ilə birləşdirən bir hərəkat adlandırmışdır. Mirzə Kazım bəy yaradıcılığını diqqətlə öyrənən müəlliflər bu qənaətə gəliblər ki, o, mənsub olduğu etnosun dilinin, mədəniyyətinin mənşəyi, etimologiyası istiqamətində araşdırmalar aparmış və bu problemləri elmi-tədqiqat predmetinə çevirmişdir.

Əsərdə M.F.Axundov yaradıcılığına, böyük maarifçinin tarix fəlsəfəsi ilə bağlı fikirlərinə də diqqət çəkərək qeyd ediblər ki, onun adı XIX əsr Azərbaycan ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tarixinə aparıcı şəxsiyyət, demokratik mədəniyyət tariximizə orijinal bir mütəfəkkir kimi daxil olmuşdur. M.F. Axundovun idraka dair baxışları olduqca diqqətəlayiqdir. Müəlliflər Axundov yaradıcılığını əhatəli şəkildə araşdıraraq bu qənaətə gəliblər ki, Azərbaycanın və Şərq xalqlarının tarixinə, habelə, ümumdünya tarixinə dərin bələd olan mütəfəkkir hakim dairələrin tarixçiliyini pisləmiş, tarixçiləri mühüm hadisələrin, ayrı-ayrı dövletlərin siyasi tarixini elmi surətdə öyrənməyə çağırmış, onları hadisə və faktların sintezində mənə və məqsəd axtarırlarına istiqamətləndirmişdir.

Kitabda tarixi idrak problemləri, keçmişə formasiya və sivilizasiya baxımından yanaşmalar, tarix fəlsəfəsinin müasir problemləri, tarixin mənası və mahiyyəti kimi məsələlər də geniş şərh edilib. "Tarix fəlsəfəsi" monoqrafiyası ilə yaxından tanışlıq bu qənaətə gəlməyə əsas verir ki, bu dəyərli əsər tarix fəlsəfi baxışla bağlı milli ədəbiyyatda boşluğu doldurmaqla, ciddi bir elmi tələbatı kifayət qədər cavablandırılıb.

Fəxrəddin NƏRİMANOĞLU,
professor